

اقبال لاهوری و ابوالقاسم شابی
در گذرگاه ادبیات تطبیقی

تألیف
دکتر مهدی ممتحن
زهرا مهاجر

تابستان ۱۳۹۱

ممتحن، مهدی، ۱۳۲۶ -

اقبال لاهوری و ابوالقاسم شابی در گذرگاه ادبیات تطبیقی / تألیف مهدی ممتحن، زهرا

مهاجر، - تهران: لوح محفوظ، ۱۳۹۱.

ISBN: 978-964-8604-76-4

۳۲۶ ص.

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

[کتابنامه]

موضوع: ۱. قبال لاهوری، محمد، ۱۸۷۷ - ۱۹۳۸ -- نقد و تفسیر ۲. شابی، ابوالقاسم،

۱۹۰۶ - ۱۹۳۴ م -- نقد و تفسیر ۳. نویسندگان اسلامی -- قرن ۲۰ م. ۴. پاکستان -- تاریخ --

قرن ۲۰ م. ۵. نونس -- تاریخ -- قرن ۲۰ م. الف. اسلامی، زهرا السادات (مهاجر)، ۱۳۴۱.

۸۶۳/۶۲

۱۳۹۱ م / ۷۷ الف / PIR9239

۲۹۳۵۰۴۷

کتابخانه ملی ایران

اقبال لاهوری و ابوالقاسم شابی در گذرگاه ادبیات تطبیقی

✦ دکتر مهدی ممتحن - زهرا مهاجر ✦

ناشر: لوح محفوظ □ ناشر همکار: قائم

صفحه آرا: مهدی نحوی □ طرح جلد: رزنا روستا □ ویراستار: نسرين زارع، مهدی ممتحن

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۱ □ لیتوگرافی: لوح محفوظ □ چاپ و صحافی: علی

شمارگان: ۵۰۰ نسخه □ شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۶۰۴-۷۶-۴

قیمت: ۱۱۹۰۰ تومان

✦ مرکز پخش: تهران، خیابان پامنار، کوی بنی هاشمی

تلفن و نمابر: ۰۲۱ - ۳۳۹۰۳۳۷۲ - ۳۳۹۰۳۳۷۳ - همراه: ۰۹۱۲۶۶۷۳۰۳۶

فهرست مطالب

۱۳	مقدمه
۱۹	جامعه اقبال
۱۹	پاکستان
۱۹	بررسی اوضاع سیاسی پاکستان در عصر اقبال لاهوری
۲۴	فتح پاکستان توسط مسلمانان
۲۵	بررسی اوضاع اجتماعی در عصر اقبال لاهوری
۲۷	بررسی اوضاع اقتصادی در عصر اقبال لاهوری
۲۹	بررسی اوضاع فرهنگی در عصر اقبال لاهوری
۳۳	مراکز عمده فرهنگی در پاکستان
۳۵	بررسی اوضاع دینی در پاکستان در عصر اقبال لاهوری
۳۵	اوضاع ادبی عصر اقبال لاهوری
۳۵	جایگاه زبان فارسی، اردو و عربی در شعر
۳۷	سبک‌ها و مضامین شعری در عصر اقبال لاهوری
۴۱	زندگی شخصی اقبال لاهوری
۴۱	سلسله نسب اقبال لاهوری
۴۲	خانواده اقبال لاهوری
۴۳	تولد اقبال لاهوری
۴۴	ویژگی‌های شخصیتی اقبال لاهوری
۴۵	مناعت طبع اقبال
۴۶	اهتمام به قرآن
۴۶	تحصیلات اقبال لاهوری
۴۷	اقبال در اروپا
۴۸	اقبال در خانواده
۴۸	وفات اقبال لاهوری

۴۹	"ایران"، کشور آرمانی اقبال
۵۰	اقبال لاهوری و جمال الدین اسدآبادی
۵۲	زندگی ادبی اقبال لاهوری
۵۲	شعر
۵۳	مضامین شعری اقبال لاهوری
۵۵	اندیشه‌های فلسفی
۵۶	تأثیرپذیری از «سید میرحسن»
۵۷	تأثیرپذیری از «سرتوماس آرنولد»
۵۸	تأثیرپذیری از «مولوی»
۵۹	آثار اقبال لاهوری
۵۹	نظم اردو
۵۹	آثار منظوم اقبال
۶۰	آثار منثور غیر ادبی
۶۱	آثار ادبی اردو و انگلیسی
۶۱	رسالت ادبی اقبال لاهوری
۶۳	ادب عربی در کلام اقبال لاهوری
۶۷	«جاویدنامه» و غربت «اقبال لاهوری»
۶۹	تونس
۶۹	گذشته آفریقا
۷۲	تونس
۷۳	بررسی اوضاع سیاسی تونس در عصر ابوالقاسم شابی
۷۶	اوضاع اجتماعی تونس در عصر ابوالقاسم شابی
۷۹	اوضاع اقتصادی
۸۱	اوضاع فرهنگی
۸۵	بررسی اوضاع ادبی تونس در عصر ابوالقاسم شابی
۸۵	اغراض شعری
۸۹	ویژگی‌های شعر تونس
۹۰	ویژگی‌های نثر این دوره
۹۲	داستان نویسی
۹۴	نمایش‌نامه
۹۶	زندگی ابوالقاسم شابی

خانواده.....	۹۶
از تولد تا جوانی.....	۹۷
شخصیت فردی.....	۹۸
تحصیلات شابی.....	۹۹
شابی و محمدعبدہ.....	۱۰۰
ازدواج و وفات ابوالقاسم شابی.....	۱۰۱
شعر ابوالقاسم شابی.....	۱۰۲
ویژگی‌های شعری.....	۱۰۳
التزام در شعر شابی.....	۱۰۴
دوره‌های شعری.....	۱۰۵
موضوعات شعری.....	۱۰۶
زبان شعری ابوالقاسم شابی.....	۱۰۹
رسالت ادبی.....	۱۱۰
روح دردمند شاعرانه.....	۱۱۱
اندیشه‌های رماتیک.....	۱۱۲
تأثیرپذیری از «جبران خلیل جبران».....	۱۱۳
فعالیت‌های شابی در فاصله دو جنگ جهانی.....	۱۱۴
آثار مظلوم ابوالقاسم شابی.....	۱۱۵
آثار مثنوی.....	۱۱۵
پیشینه شعر سیاسی در پاکستان.....	۱۱۷
معنای لغوی سیاست.....	۱۱۷
معنای اصطلاحی سیاست.....	۱۱۷
مفهوم سیاست اسلامی.....	۱۱۸
شعر سیاسی.....	۱۱۹
زبان شعر سیاسی.....	۱۲۰
ماهیت شعر سیاسی و انقلابی.....	۱۲۰
شعر سیاسی در ادبیات فارسی پاکستان.....	۱۲۲
شاعران سیاسی پاکستان.....	۱۲۴
مسعود سعد سلمان.....	۱۲۴
فخر مدبر.....	۱۲۵
ابوالفرج رونی.....	۱۲۶

۱۲۷	مولانا فخری
۱۲۷	سید جلال الدین بخاری مخدوم جهانیان
۱۲۸	بایزید انصاری
۱۲۹	چند ربهان برهمن
۱۲۹	ملاشاه
۱۳۰	لطف الله مهنوس
۱۳۱	سلطان شادمان
۱۳۱	ضیایی
۱۳۲	محمد سالم اسام
۱۳۲	یوسف میرک
۱۳۳	خوشحال خان
۱۳۳	نثر سیاسی فارسی در پاکستان
۱۳۴	آثار سیاسی منثور پاکستان
۱۳۴	فتوح السلاطین و تاریخ شاهی
۱۳۵	تذکره‌های سیاسی
۱۳۵	داستان سیاسی
۱۳۵	پیشینه شعر سیاسی و انقلابی اعراب
۱۳۷	شعر سیاسی در دوره صدر اسلام
۱۳۸	شعر فتوح با انگیزه سیاسی
۱۳۸	شکایت در شعر سیاسی
۱۳۹	شاعران سیاسی دوره صدر اسلام
۱۴۰	نثر سیاسی در دوره صدر اسلام
۱۴۱	شعر سیاسی در دوره اسلامی
۱۴۲	اغراض سیاسی اخطل
۱۴۲	مدح
۱۴۲	هجو
۱۴۳	فخر
۱۴۶	شعرای احزاب سیاسی
۱۴۶	حزب زیری
۱۴۷	شعرای خوارج
۱۴۷	عمر بن حطان و طرماح

۱۴۹	حزب شیعه
۱۴۹	کثیر بن عبدالرحمن
۱۴۹	کمیت بن زید اسدی
۱۵۱	شعرای قیام «ابن اشعث»
۱۵۱	اعشی همدان
۱۵۲	نثر سیاسی در دوره اسلامی
۱۵۲	خطابه سیاسی
۱۵۳	خطیبان سیاسی در دوره اسلامی
۱۵۳	زیاد بن ابیه
۱۵۳	حجاج بن یوسف در خطبه سیاسی دوره اسلامی
۱۵۴	شعر سیاسی در دوره عباسی
۱۵۵	شعر سیاسی در عصر عباسی اول
۱۵۷	نثر سیاسی در دوره عباسی اول
۱۵۷	خطابه‌ی سیاسی
۱۶۰	نثر سیاسی دوره عباسی دوم
۱۶۰	خطابه سیاسی
۱۶۰	شعر سیاسی دوره دول و امارات
۱۶۱	اغراض شعر سیاسی تونس در دوره دول و امارات
۱۶۱	مدح
۱۶۱	فخر و حماسه
۱۶۲	هجو
۱۶۲	غریب و شکایت
۱۶۳	رثا
۱۶۴	نثر سیاسی در دوره دول و امارات در تونس
۱۶۴	خطابه سیاسی
۱۶۴	شعر سیاسی در دوره انحطاط
۱۶۶	نثر سیاسی دوره انحطاط
۱۶۶	دیوان انشاء
۱۶۶	شعر سیاسی دوره معاصر
۱۶۷	مکتب مخضرمین
۱۶۸	مکتب افراط کاران (رمانتیک)

- ۱۶۸..... مکتب اهل ابداع
- ۱۶۹..... مکتب واقع گرایی
- ۱۷۱..... نثر سیاسی در دوره معاصر
- ۱۷۱..... خطابه سیاسی
- ۱۷۲..... رویکردهای سیاسی در سروده‌های اقبال لاهوری
- ۱۷۲..... پیشگفتار
- ۱۷۲..... حکایت "المانس و زغال" از مثنوی "اسرار خودی"
- ۱۷۴..... حکایت "پرنده‌ای که از تشنگی بی‌تاب بود" از "مثنوی خودی"
- ۱۷۶..... "لاله طور" از رساله "پیام مشرق"
- ۱۷۶..... "بردگی" از "پیام مشرق"
- ۱۷۷..... "فریفتن آدم" از "افکار"
- ۱۷۸..... "شاهین و ماهی از افکار"
- ۱۸۳..... قصیده "سیاسیات حاضره"
- ۱۸۶..... "زبور عجم"
- ۱۸۷..... "تب و تاب خودی" از مثنوی "بندگی نامه"
- ۱۹۰..... انگیزه‌های سیاسی اقبال لاهوری
- ۱۹۰..... توحید و وحدت اسلامی
- ۱۹۴..... قرآن، پیامبر، و اسلام
- ۱۹۶..... مفهوم «خودی»
- ۱۹۷..... آزادی و مقابله با یأس و ناامیدی
- ۱۹۹..... بیداری مردم از خواب غفلت
- ۲۰۱..... ظلم ستیزی و اصلاح طلبی
- ۲۰۳..... اقبال و بیداری سیاسی
- ۲۰۴..... میهن گرایی
- ۲۰۸..... ملی گرایی
- ۲۱۲..... فلسفه اقبال لاهوری در اشعار سیاسی
- ۲۱۸..... اقبال لاهوری و سیاست
- ۲۱۹..... اقبال لاهوری شاعر انقلابی و انقلاب ساز جهان اسلام
- ۲۲۱..... قیام علیه غرب گرایی
- ۲۲۶..... رویکردهای سیاسی در دیوان ابوالقاسم شابی
- ۲۲۶..... فرانسه و تونس

۲۲۷	شابی و قیام علیه استعمار فرانسه
۲۲۷	از حادثه "بابور" تا نشید الجبار و انقلاب معنوی شابی
۲۲۲	مقدمه‌ای بر رویکردهای سیاسی در سروددهای ابوالقاسم شابی
۲۳۲	قصیده زبیر العاصفه
۲۳۴	قطعه "صرخة"
۲۳۵	قطعه "خله للموت"
۲۳۵	قصیده "إلى الطائفة"
۲۳۷	قصیده "نظر في الحياة"
۲۳۹	"عرفه من يم"
۲۴۱	قصیده "بقايا الخريف"
۲۴۳	قصیده "أيها الليل"
۲۴۵	قصیده "الزينة الذاتية"
۲۴۷	انگیزه‌های سیاسی ابوالقاسم شابی
۲۴۷	بازگرداندن اراده از دست رفته هموطنانش و آزادی
۲۴۹	میل به جاودانگی
۲۵۱	به دست آوردن مجد و بزرگی
۲۵۲	اصلاح طلبی و ظلم ستیزی
۲۵۳	بندگی روحی
۲۵۴	عوامل مؤثر در تفکر سیاسی شابی
۲۵۴	غربت اجتماعی
۲۵۷	بیداری سیاسی
۲۶۰	موضع‌گیری ابوالقاسم شابی در برابر استعمار فرانسه
۲۶۱	موضع‌گیری ابوالقاسم شابی در برابر جنبش «النقابیه»
۲۶۲	میهن سرایی
۲۶۶	ارتباط شابی با هموطنانش
۲۶۶	ملی‌گرایی
۲۷۰	فلسفه سیاسی ابوالقاسم شابی
۲۷۶	اشتراکات و تمایزات شعر سیاسی
۲۷۶	پیشگفتار
۲۷۷	هجو سیاسی
۲۷۸	محبت اهل بیت (ع)

۲۷۸	آزادی خواهی.....
۲۷۹	دفاع از قوم و قبیله.....
۲۷۹	مدح پادشاهان و خلفا.....
۲۸۰	دعوت به اتحاد و بیدارسازی غیرت ملی مردم.....
۲۸۱	تمایزات شعر سیاسی در ادبیات عربی و ادبیات پاکستان.....
۲۸۱	رسالت ادبی ابوالقاسم شابی و اقبال لاهوری.....
۲۸۳	تطبیق رویکردهای سیاسی اقبال و شابی.....
۲۸۳	بیدارسازی افکار.....
۲۸۴	مرگ معنوی ملت‌ها.....
۲۸۴	استفاده از زبان رمز و کنایه.....
۲۸۵	دمیدن روح زندگی.....
۲۸۶	اراده ملت‌ها.....
۲۸۷	آزادی و آزادگی.....
۲۸۸	عشق.....
۲۹۰	پناه بردن به طبیعت.....
۲۹۲	ظلم ستیزی و قیام علیه استعمار.....
۲۹۴	وجوه تمایز ابوالقاسم شابی و اقبال لاهوری در رویکردهای سیاسی.....
۲۹۶	بیداری و اصلاح طلبی.....
۲۹۷	مبارزه با یأس و تلاش در جهت آزادی سرزمین.....
۲۹۹	میهن سرایی.....
۳۰۱	قومی گرایی.....
۳۰۳	بیداری هموطنان.....
۳۰۴	میهن سرایی.....
۳۰۶	قومی گرایی.....
۳۱۲	کلام آخر.....
۳۱۴	فهرست منابع.....
۳۱۹	آدرس سایت های الکترونیکی.....

مقدمه

تم گلی ز خیابان جنت کشمیر
دل از حریم حجاز و نوا ز شیراز است
کلّ شعب قد طفت فیسه السدّما
دون أن یثأر للحسق الجلی
از غلامی دل بمیرد در بسدن
از غلامی روح گردد سار تن

اساساً ادبیات تطبیقی تنها موازنه میان دو شاعر یا دو نویسنده یا دو اثر هنری نیست، بلکه تطبیق آثار بر یکدیگر و تأثیر و تأثرشان از یکدیگر است که بنا بر مشهور، اولین بار ناقد فرانسوی با نام «ویلمن» این اصطلاح را بکار برد و پس از او «سنت بوو»، دیگر منتقد فرانسوی آن را ترویج و فراگیر کرد، و پس از او ادبیات تطبیقی همانند دیگر علوم طبقه بندی شد.

ادبیات تطبیقی، مقایسه را ملاک عمل قرار داد و نویسندگان هر کدام شیوه ای خاص را برای تطبیق برگزیده و اصولی را برای آن تمهید کردند. در این تطبیق محققان بر آن بودند که در مناسبات ادبی و ذوقی میان ملل و اقوام تحقیق کنند و این تحقیق مبتنی بر مدارک و شواهد دقیق درست تاریخی باشد. از آن پس پژوهش های جالبی در این زمینه انجام گرفت و در نتیجه آن، انجمن ها و مجلاتی در ادبیات تطبیقی انتشار یافت که نخستین آن در ایران، «فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی» بود و در سال ۱۳۸۵ توسط مدیر مسئول «دکتر ممتحن» انتشار یافت و الگوی دلنشینی برای ادبیات تطبیقی در ایران شمرده می شود.

در هفتاد سال اخیر کتب و تحقیقات پراکنده‌ای در این زمینه به رشته تحریر در آمده که هنوز به ثمر نرسیده، ولی ادبیات تطبیقی رونقی نیافت تا آنکه مدیر مسئول نشریه فوق توانست این رشته را برای اولین بار در دانشگاه آزاد اسلامی جیرفت با مدیریت خود ایجاد کند، که در حال حاضر دایر و ارزشمند است و دو دوره نیز فارغ التحصیل داده است.

به هر حال ادبیات تطبیقی از تحقیق در باب روابط و مناسبات بین ادبیات ملل و اقوام جهان است، ولی از موازنه ادبی به دور است و بیشتر به این نظر دارد که در مناسبات و روابط بین اقوام، بحث می‌کند و به این می‌پردازد که کدامیک از آثار تحت تأثیر نفوذ اثر دیگر به وجود آمده است؛ فی المثل وقتی سخن از آثاری باشد که به سبک و اسلوب «گلستان سعدی» یا «لیلی و مجنون نظامی» در ایران به وجود آمده، سخن از «نقد نفوذ» است اما وقتی سخن از تقلیدها و اقتباس‌ها باشد، می‌توان گفت کسانی چون «لافونتن» و «اوژن مانوئل» از حکایات گلستان متأثر شده‌اند و سخن از ادبیات تطبیقی است. از این بیان پیداست که ادبیات تطبیقی، با آنکه امروزه فنی مستقل تلقی می‌شود، با آنچه نقد نفوذ خواننده می‌شود بی‌مناسبت نیست.

باید بگوییم که در ادوار قبل از اسلام، بدون شک روابط و مناسباتی بین ادب و فرهنگ پارسیان باستان و اوستایی، با ادب و زبان سانسکریت و حتی آرامی و بابلی وجود داشته و ادبیات عهد اشکانی و ساسانی از نفوذ و افکار و آثار آرامی و سریانی و یونانی و هندی، برکنار نبوده است، چنانچه فهم و نقد درست و دقیق ادب قدیم بعد از اسلام بدون توجه به روابط و مناسبات بین ادبیات فارسی و عربی، امکانپذیر نخواهد بود.

در نقد و شناخت ادب معاصر نیز، توجه به تأثیر و نفوذی که ادب اروپایی در ادب فارسی داشته است ضروری است، چنانکه ادب عهد رنسانس و دوره کلاسیک فرانسه از تأثیر ادب یونانی و رومی خالی نبوده است و ادب فارسی در بعضی ادوار از ادب عربی هم تأثیر بسزایی گرفته است.

از این نمونه‌ها تأثیر اقبال و ابوالقاسم شبابی از یکدیگر است که اندیشه و افکار هر دو نزدیک به هم است، کسانی که هر دو مسلمان، استعمار ستیز، حافظ قرآن، شاعر و ادیب، و علاقمند به کشورشان هستند؛ اگر به اقبال بنگریم، می‌بینیم که با سنت‌های مذهبی پاکستان به دنیا می‌آید. در روز جمعه، سوم ذی القعدة ۱۲۹۴ هجری در شهر سیالکوٹ هنگامی که اذان صبح از مناره‌ها به گوش می‌رسد، فرزندی با جذبه خویش توجه خانواده را به خود جلب می‌کند و نام وی را محمد اقبال می‌نهند.

از روایات بیشتر چنین بر می‌آید که اقبال از هم سن و سالان خود باهوش‌تر بوده و بسیار شوخ طبع و خاضع جواب، اقبال طبعی درویشانه داشت، هر روز قرآن تلاوت می‌کرد و در این باره می‌گوید: «تا وقتی که قرآن بر وجدان تو نازل نگردد، نه رازی می‌تواند مشکل تو را حل کند و نه صاحب الکشاف».

قبل از رفتن به انگلستان لباس ملی خویش را به تن می‌کرد. وی در سال ۱۸۷۹م تحت تعلیم و ارشاد «سرتوماس ارنولد» به اخذ درجه فوق لیسانس در رشته فلسفه نایل می‌شود و برای ادامه تحصیل عزم اروپا می‌شود، در دانشگاه کمبریج به عنوان محصل عالی‌قدر در رشته فلسفه پذیرفته شده و جهت تحصیل در رشته حقوق وارد دانشکده «لینکولن این» می‌گردد.

در دانشگاه کمبریج برای اخذ درجه دکترا، رساله‌ای به نام «توسعه و تکامل ماوراء الطبیعه در ایران» می‌نویسد که بعدها به زبان آلمانی ترجمه می‌شود و دانشگاه مونیخ به مناسبت همین تألیف، درجه استادی در زمینه فلسفه را به او اعطا می‌کند، وی به لاهور باز می‌گردد و به کار تدریس و سپس به کار قضاوت و وکالت می‌پردازد.

اقبال در انگلستان خطابه‌ای را درباره اسلام ایراد می‌کند و خلاصه خطابه‌ای که در «کاکستن هال» ایراد می‌کند در همه جراید انگلستان درج می‌شود. اقبال از سال ۱۹۳۴م به ضعف گوش و بینایی، تنگی نفس و ناراحتی قلب دچار شده بود، اما با این وجود تا آخرین لحظه حیات فعال بود و آثار ارزنده‌ای از خود بر جای

گذاشت. وی شاعر قدر و زبردستی بود که اکثر اشعارش به زبان های انگلیسی و عربی و چندین زبان دیگر ترجمه شده است. گویند شبی که بیماری اقبال شدت می یابد، به «راجہ حسن اختر» که یکی از بستگانش بوده، می گوید: «آیه ای یا حدیثی برایم بخوان!» که او آیه ای می خواند و اقبال پس از به هوش آمدن این دو بیت را می سراید:

سرود رفته باز آید که ناید   نسیمی از حجاز آید که ناید
سر آمد روزگار این فقیری   دگر دانای راز آید که ناید

دوست نامدار اقبال «رابندانات ناگور» پس از شنیدن خبر فوت او می گوید: «مرگ اقبال ضربه ای به عالم ادبیات وارد کرد، و زمانی طولانی لازم است تا التیام یابد، هندوستان ضعیف تر از آن است که بتواند تألم از دست دادن شاعری را که اشعارش ارزش جهانی دارد تحمل کند». از میان همه اقوامی که مورد خطاب وی بودند نژاد ایرانی برایش اهمیت ویژه ای دارد، زیرا آنان را افرادی برآمده از فرهنگی متعالی می داند و به دیده امیدواری به آنان می نگرد. در این باره چنین می گوید:

نواى من به عجم آتش کهن افروخت

عرب ز نغمه شوقم هنوز بی خبر است

به همین دلیل اندیشه ایرانی را بسیار می ستاید، و چنین می گوید: «جنگجویان ریگزارهای عربستان، استقلال سیاسی ایران کهن را از بین بردند ولی نتوانستند آزادی اندیشه ایرانیان را از بین ببرند».

وی پس از سرودن پنج هزار بیت به زبان اردو تصمیم می گیرد تا به زبان فارسی شعر بگوید که نمودار شعر او است، و خود در این باره می گوید:

گر چه هندی در عذوبت شکر است   طرز گفتار دری شیرین تر است
فکر من از جلوه اش محسور گشت   خامه من شاخ نخل طور گشت

پارسی از رفعت اندیشه‌ام در خورد با فطرت اندیشه‌ام
 خورده بر مینا مگیر ای هوشمند دل به ذوق خورده مینا ببند
 و به جوانان ایرانی چنین خطاب در کند:

چون چراغ لاله سوزم در خیابان شما ای جوانان عجم جان من و جان شما
 طرف دیگر این تأثیر و تأثر، ابوالقاسم شابی است که با استعمار می‌جنگد، و
 افکار و اندیشه بلندش را آوازه سرزمین عرب می‌کند و قصائد دلپسندی
 می‌سراید که همگی الهام گرفته از آزادی و حریت و استعمار ستیزی است، و
 چنین گوید:

أرى المجدَّ معصوبَ الجبين مجدلاً على حَسكِ الآلامِ، يَغْمُرُهُ الدَّمُ
 و در جای دیگری می‌گوید:

أيسن عزمُ الحَيَاةِ؟ لا شيءُ إلا الموتُ و الصمتُ و الاسي و الظلامُ
 و حَيَاةُ تنام في ظلمة الوادي و تنمو من فوقها الأوهامُ
 أي عيشُ هذا و أي حَيَاةٍ ربُّ عيشٍ أحف منه الحمامُ

شابی، مردم را به خیزش در برابر استعمار فرانسه فرا می‌خواند، و از هموطنان
 خود می‌خواهد که در راه آزادی سرزمین خود قدم بردارند و مانع ظلم استعمار
 شوند و اجازه ندهند که سلطه غرب بر آنان مسلط شود، و می‌سراید:

لا ينتهزُ الشعبُ، إلا حينَ يدفعه عزمُ الحَيَاةِ، إذا ما استيقظت فيه
 لاهوری نیز در این باره می‌گوید:

گفت ای نامحرم از راز حیات غافل از انجم و آغاز حیات
 فارغ از اندیشه اغیار شو قوت خوابیده ای بیدار شو

بدین مناسبت کتاب حاضر را با الهام از مفاهیم ادبیات تطبیقی، و اندیشه‌های
 پیوندی اقبال لاهوری و شابی، به رشته تحریر در آوردیم، تا بتوانیم این دو

شخصیت ادبی را به عالم ادب و فرهنگ بویژه علاقمندان ادبیات تطبیقی ارائه دهیم، و نهایت افتخار اینجانب است که در این زمینه، در معیت سرکار خانم زهرا مهاجر، محقق و اندیشمند بودم، و امید است کارهای ارزشمندتری نیز ارائه شود.

از تمام کسانی که همت کردند تا این اثر گرانبها را به مرحله چاپ برسانند، نهایت تشکر و امتنان را داریم، علی الخصوص سرکار خانم نرجس توحیدی فر که طی مراحل مختلف، آن را ویراستاری نمودند، و همچنین جناب آقای نحوی و سرکار خانم زارع و دیگر دوستان که برای تک تک آنان آرزوی موفقیت داریم. والسلام
دکتر مهدی منتحن